

Over de bestemming en herbestemming van katholieke kerkgebouwen

Ton Meijers*

1. Inleiding

Vanwege het teruglopend aantal kerkbezoekers en verminderde inkomsten zijn christelijke kerkgenootschappen in Nederland genoodzaakt om kerkgebouwen af te stoten. De voormalige kerkgebouwen kunnen worden afgebroken of een nieuwe doorgaans seculiere herbestemming krijgen. De herbestemming van voormalige kerkgebouwen van de R.-K. Kerk dienen aan een aantal vereisten te voldoen, die met de eerdere en eigenlijke bestemming van het kerkgebouw samenhangen. Dit komt, omdat de R.-K. Kerk kerkgebouwen als sacrale ruimtes beschouwt, of – beter geformuleerd – de kerkgebouwen zijn naar opvatting van de R.-K. Kerk sacrale ruimtes. In deze bijdrage wordt vanuit het canoniek recht nader ingegaan op het kerkgebouw als sacrale ruimte, het gebruik van het kerkgebouw en de beperkingen die bestaan voor de herbestemming van voormalige kerkgebouwen.¹

Het canoniek vermogensrecht kent een bijzondere regeling voor gewijde plaatsen. Gewijde of heilige plaatsen (*loca sacra*) zijn – kort gezegd – de aan God toegewijde ruimtes. Naast heiligdommen en kerkhoven zijn ook kerkgebouwen en kapellen en hun altaren gewijde plaatsen. Het canoniek vermogensrecht regelt terzake hiervan met name het behoud en de bescherming van het sacrale karakter van deze plaatsen. Het kerkelijk wetboek, de *Codex Iuris Canonici*, kent enkele bepalingen over de gewijde plaatsen in het algemeen (canones 1205-1213) en enkele bijzondere bepalingen over kerkgebouwen (canones 1214-1222). Daarbij wordt geen onderscheid gemaakt tussen oude of eigentijdse dan wel monumentale of niet-monumentale kerkgebouwen.

* A.P.H. (Ton) Meijers, Universitair Hoofddocent canoniek recht aan de Tilburg University.

¹ Deze bijdrage is een bewerking van het eerder verschenen artikel: “Sacrum sacre tractandum. Over de canoniekrechtelijke aspecten inzake de bestemming van kerkgebouwen en de herbestemming van voormalige kerkgebouwen”, in: *Het kerkgebouw als religieus erfgoed*, O. Boelens, T. Meijers (ed.), Theologische Perspectieven 2, Bergambacht, 2VM, 2009, 59-78.

2. Het kerkgebouw als sacrale ruimte voor de eredienst

Huis van God

Het kerkgebouw is niet zo maar een gebouw, dat voor mensen openstaat. Het is evenmin zo maar een gebouw waar katholieken voor vieringen en gebed samenkomen. Het kerkgebouw is op de eerste plaats het huis van God (*domus Dei*) en daarmee de plaats van de Godsontmoeting.² Het eigen karakter van het kerkgebouw wordt derhalve gelovig verstaan.

Het *voor God bestemde huis* wordt aan God toegewijd. Dit gebeurt door verschillende vieringen. De voorbereidende vieringen omvatten de eerste steenlegging, de zegening van het bouwterrein en de plaatsing van een houten kruis op de plaats waar het altaar komt te staan. De uiteindelijke toewijding van de ruimte aan God vindt plaats door de plechtige inwijding dan wel inzegening ervan door bij voorkeur de bisschop.³ Dan is het gebouw een kerkgebouw, dat wil zeggen de aan God toegewijde sacrale ruimte en daarmee overeenkomstig het canoniek recht een sacrale plaats.

Huis van de eredienst

Het kerkgebouw is de plaats waar de gelovigen bijeenkomen om de goddelijke eredienst (*cultus divinus*) te vieren.⁴ De gelovigen komen in het kerkgebouw en met name in de parochiekerk bijeen voor het vieren van de Eucharistie, de overige sacramenten en voor andere liturgische vieringen. De parochiekerk is de eigen kerk van de parochiegemeenschap en daarmee voor de parochianen de plaats van de gemeenschappelijke eredienst. Het is dan ook niet verbazingwekkend, dat veel parochianen hun geloofsleven met het kerkgebouw identificeren.

Naar canoniek recht is het kerkgebouw een openbaar gebouw. Preciezer geformuleerd: het kerkgebouw is voor de openbare viering van de eredienst bestemd, waartoe de gelovigen bij gelegenheid daarvan de vrije toegang hebben.⁵

Huis van gebed, devotie en meditatie

Het kerkgebouw is ook de plaats voor persoonlijk gebed, devotie en meditatie. Het kerkgebouw dient bij voorkeur dagelijks voor tenminste enkele

² Canones 562, 1220 § 1, *CIC\1983*.

³ Canon 1217, *CIC\1983*.

⁴ Canones 1205, 1214, 1219, *CIC\1983*.

⁵ Canon 1214, *CIC\1983*.

uren voor aanbidding van en gebed tot het Allerheiligste open te staan.⁶ Verder kent de katholieke kerk de verering van iconen, beelden en relikwieën in kerkgebouwen, waarvoor het kerkgebouw open dient te staan.⁷

Vrije en kosteloze toegang

Een oud kerkelijk gezegde is, dat de genade gratis is (*gratia gratis datur*). Dit betekent, dat de goddelijke genade, die de gelovigen ontvangen, niet op grond van een materiële tegenprestatie wordt verkregen of daarvan afhankelijk is, maar dat in die zin de genade vrij en onvoorwaardelijk wordt geschonken. De toegang tot een kerkgebouw dient daarom voor de gelovigen vrij en kosteloos te zijn. Dit geldt niet alleen voor de vrije toegang tot het kerkgebouw bij gelegenheid van liturgische vieringen, maar ook wanneer gelovigen het kerkgebouw bezoeken voor persoonlijk gebed, aanbidding, devotie en meditatie.⁸

Het kerkgebouw is als huis van God een sacrale ruimte, dat vooral voor de openbare viering van de eredienst bestemd is, en daarmee voor alle gelovigen vrij toegankelijk is. De bouw en inrichting van een kerkruimte zijn op de viering van de eredienst en met name op de viering van de Eucharistie afgestemd. Aldus geeft het kerkgebouw qua vorm en gestalte mede vorm aan de eredienst.⁹ Het kerkgebouw is dus niet zo maar een gebouw, maar een heilige ruimte die qua vormgeving en inrichting van het christelijk geloof getuigt. Een kerkgebouw kan daarom behalve voor de eredienst niet zo maar voor andere doeleinden worden gebruikt. Het gaat dan niet alleen om de architectonische beperkingen, die het kerkgebouw voor andere activiteiten ongeschikt maken, maar eigenlijk en vooral om het sacrale karakter van het kerkgebouw, dat te allen tijde gerespecteerd dient te worden en niet mag worden aangetast. Op hetgeen in een kerkgebouw behalve de viering van de eredienst wel en niet is toegestaan wordt hier nader ingegaan.

3. Wat verder dienstig is aan het christelijk geloof

Wat is naast de eredienst in een kerkgebouw toegestaan? Het kerkelijk wetboek geeft geen opsomming van hetgeen wel en niet is toegestaan. Hierboven is al aangegeven, dat het kerkgebouw naast de eredienst ook

⁶ Canon 937, *CIC*\1983.

⁷ Canones 1189, 1190, *CIC*\1983.

⁸ Canon 1221, *CIC*\1983. *Communicationes* 12 (1980), 338; Aymans-Mörsdorf, *Kanonisches Recht, Lehrbuch aufgrund des Codex Iuris Canonici*, Band III, Paderborn, Schönigh, 2007, 579-580; J. M. Huels, "Sacred Places and Times", *New Commentary on the Code of Canon Law*, J.P. Beal e.a. (ed.), New York, Paulist Press, 2000, 1431-1432.

⁹ Canon 1216, *CIC*\1983. H. Rikhof, "Theologie van het kerkgebouw", in: *Het kerkgebouw als religieus erfgoed*, O. Boelens, T. Meijers (ed.), Theologische Perspectieven 2, Bergambacht, 2VM, 2009, 9-21; G. Rouwhorst, "Voor wie zijn kerkgebouwen bestemd?", *id.*, 23-42.

voor persoonlijk gebed, aanbidding, devotie en meditatie toegankelijk dient te zijn. Deze godsdienstige praktijken passen bij de aard van het kerkgebouw. Verder zijn daarnaast alleen activiteiten toegestaan, die dienstig zijn aan de uitoefening van de eredienst, de vroomheid en de godsdienst en die niet strijd zijn met de heiligheid van de plaats.¹⁰ Aldus kent het canoniek recht alleen een algemeen criterium aan de hand waarvan de bedienaar, die voor het beheer van het kerkgebouw zorg draagt, voor iedere situatie dient te beoordelen of een activiteit al dan niet kan worden toegestaan. Bij de formulering van dit algemene criterium werd echter wel benadrukt, dat het in brede zin dient te worden verstaan.¹¹ Enkele voorbeelden worden hier genoemd, waaraan in de canonieke rechtsliteratuur aandacht wordt geschonken.¹²

Catechetische bijeenkomsten

In het kerkgebouw kunnen bijeenkomsten plaatsvinden, waarin wellicht na een lezing gelovigen en geïnteresseerden zich verdiepen in het christelijk geloof. Het gaat om bijeenkomsten, waarin het christelijk geloof uiteengezet en besproken wordt. Ze veronderstellen een positieve en welwillende houding ten aanzien van het geloof. Bijeenkomsten, waarin het christelijk geloof wordt bediscussieerd, dienen niet in een kerkgebouw plaats te vinden, omdat het kerkgebouw niet de plaats is voor discussies en twistgesprekken.

Kerkvergaderingen

Kerkgebouwen kunnen worden gebruikt voor officiële kerkvergaderingen, zoals voor oecumenische concilies, provinciale concilies en voor diocesane synodes. Een kerkgebouw kan dan met name worden gebruikt bij de plechtige opening, bij de officiële vaststelling van de besluiten en bij de plechtige afsluiting van een kerkvergadering. Het is zelfs niet uitgesloten, dat in een kerkgebouw de zittingen van de kerkelijke rechtbank plaatsvinden.¹³ Gezien de aard van een rechtsgeding als twistgeding geniet het echter de voorkeur, dat hiervoor andere ruimtes worden gebruikt.

¹⁰ Canon 1210, *CIC\1983*.

¹¹ *Communicationes* 12 (1980), 329-332, i.h.b. 331: “quia sub nomine ‘pietas ac religio’ veniunt alia quoque quae promotionem humanam sensu christiano respiciunt.” (*omdat onder “vroomheid en godsdienst” ook andere activiteiten vallen, die de bevordering van mens in christelijke zin betreffen.*)

¹² A.H. Eijsink, *Hartslag van de Kerk: De Parochie vanuit kerkrechtelijk standpunt*, Deel I, Leuven, 1995, 51-57.

¹³ C. Van de Wiel, *Het recht van de Kerk met betrekking tot handelingen van goddelijke eredienst, gewijde plaatsen en heilige tijden*, *Novum Commentarium Lovaniense*, Leuven 2000, 180.

Kerkasiel

In zijn oorspronkelijke betekenis is het kerkasiel met het heilige en heilige plaatsen verbonden en met name met het kerkgebouw en het altaar. Het kerkasiel kent bijbelse wortels die vooral in het Oude Testament te vinden zijn.¹⁴ Het asielrecht realiseert een vrijplaats voor degenen die daar verblijven. Zij kunnen niet van die plaats worden verwijderd, tenzij met goedkeuring van het kerkelijk gezag. Het asielrecht biedt kerkelijke instanties tijd en gelegenheid om de precaire situatie, waarin asielzoekers verkeren bij het burgerlijk gezag en de samenleving onder de aandacht te brengen.¹⁵

Het kerkelijk wetboek van 1917 kende nog een regeling van het kerkelijk asielrecht.¹⁶ Deze regeling werd in de kerkelijk wetboek van 1983 niet overgenomen, omdat het burgerlijk gezag het kerkasiel en het asielrecht doorgaans niet erkent en omdat de katholieke kerk dit recht voor zijn bestaan niet nodig heeft.¹⁷ Omdat noch het canoniek recht noch het burgerlijk recht het asielrecht als zodanig regelen, heeft dit recht momenteel een onzeker bestaan en kan het als een zacht recht worden getypeerd.¹⁸ Het kerkasiel en het asielrecht zijn echter niet uit het maatschappelijk leven verdwenen. Met name aan vluchtelingen wordt met enige regelmaat kerkasiel verleend. In 1999 heeft de Raad van Kerken in Nederland zich over het kerkasiel uitgesproken.¹⁹ Ook in de commentaren op het canoniek recht krijgt het asielrecht aandacht.²⁰ Uit de blijvende aandacht voor het kerkelijk asielrecht blijkt het blijvende maatschappelijk en kerkelijk belang en daarmee toch de relatieve hardheid van dit zachte recht, waardoor het mogelijkheid van het gebruik van het kerkgebouw als asielpaats op de kerkelijke agenda blijft staan.²¹

¹⁴ Nu 35, 9-34; Dt 4, 41-43, Joz. 20-21.

¹⁵ I. Riedel-Spangenberg, "Der Rechtsschutz des Asyls im Kirchenrecht", *Trierer Theologische Zeitschrift* 100 (1991), 126-142.

¹⁶ Canon 1179, *CIC\1917*.

¹⁷ *Communicationes* 12 (1980), 337. Aanvankelijk werd het asielrecht gehandhaafd zie *Communicationes* 35 (2003), 72-73.

¹⁸ Artikel 12 van de Algemene Wet op het Binnentreden bepaalt, dat de politie buiten gevallen van de ontdekking op heterdaad tijdens godsdienstoefeningen kerkgebouwen niet mag binnentreden. Deze bepaling waarborgt, dat in kerkgebouwen godsdienstige vieringen ongestoord kunnen plaatsvinden en regelt geen asielrecht in eigenlijke en directe zin. Zie ook art. 146, *Sr*.

¹⁹ *Overwegingen rond kerkasiel van de Raad van Kerken in Nederland*, Amersfoort, 1999.

²⁰ A.H. Eijnsink, *o.c.* (noot 12), 56-57; Aymans-Mörsdorf, *o.c.* (noot 8), 580-581; C. Van de Wiel, *o.c.* (noot 13), 192-194.

²¹ Voor een uitgebreide studie over het kerkasiel zie N. Schultz-Süchting, *Kirchenasiel*, Frankfurt a.M., Peter Lang, 2000.

Bezichtiging

Kerkgebouwen hebben vaak een monumentaal karakter en zijn daardoor het bezichtigen waard. Het gebouw en de inrichting ervan zijn niet alleen als religieus erfgoed maar ook als cultureel erfgoed van belang, omdat het expressies zijn van de religieuze kunstzin van een bepaalde regio. Het openstellen van een kerkgebouw voor bezichtiging is dienstbaar aan het christelijk geloof. Door het betreden en bezichtigen van een kerkruimte wordt de bezoeker op het sacrale georiënteerd en kan hij zich voor het sacrale openstellen.²² Rondleidingen zijn zinvol, wanneer naast de aandacht voor het artistieke ook aandacht geschonken wordt voor het sacrale karakter van het kerkgebouw.

Voor de bezichtiging van een kerkgebouw kunnen regels worden vastgesteld.²³ Deze regels kunnen betrekking hebben op de kleding en het gedrag van de bezoekers. Het betreden van bepaalde delen van het kerkgebouw, zoals het priesterkoor, kan worden verboden, evenals de bezichtiging tijdens liturgische vieringen.

Een open vraag is, of voor de bezichtiging van een kerkgebouw entreegelden kunnen worden geheven. Voor deelname aan liturgische vieringen dient de toegang van het kerkgebouw voor gelovigen vrij en kosteloos te zijn.²⁴ Maar daarbuiten is het toegestaan om entreegelden te heffen, die aan het onderhoud van het kerkgebouw bijdragen. Enige terughoudendheid hierbij is echter geboden, omdat een kerkgebouw geen museum is maar het huis van God en de bezichtiging dienstbaar dient te zijn aan het christelijk geloof. Een vrijwillige bijdrage geniet daarom de voorkeur. Voor het bezoeken van de schatkamer of het beklimmen van de kerktoren kan echter entree worden geheven.²⁵

Religieuze concerten

Qua bouw, inrichting en akoestiek zijn kerkgebouwen geschikt voor concerten. Het kerkgebouw is weliswaar geen concertzaal, maar wel geschikt voor religieuze concerten, die op hun beurt dienstbaar zijn aan het christelijk geloof.

²² W.-M. Spielman, "De religieuze esthetiek van het kerkgebouw", in: *Het kerkgebouw als religieus erfgoed*, O. Boelens, T. Meijers (ed.), Theologische Perspectieven 2, Bergambacht, 2VM, 2009, 43-57.

²³ *Communicationes* 12 (1980), 338.

²⁴ Canon 1221, *CIC* 1983.

²⁵ A.H. Eijsink, *o.c.* (noot 12), 57-58; Aymans-Mörsdorf, *o.c.* (noot 8), 579-580; Reinhardt, in: *Münsterischer Kommentar zum CIC*, canon 1221, n. 5.

In 1987 heeft de Apostolische Stoel een aantal richtlijnen uitgevaardigd, die het godsdienstig karakter van de religieuze concerten waarborgt.²⁶ Het religieuze karakter en daarmee de dienstbaarheid aan het christelijk geloof van religieuze concerten kan worden gewaarborgd door tijdens het concert ruimte in te lassen voor (Schrift)lezingen, gebed en meditatieve stiltes. De toegang tot het kerkgebouw dient vrij en gratis zijn, hetgeen echter niet wegneemt, dat concertbezoekers om een vrijwillige bijdrage kan worden gevraagd. In hun schrijven over de viering van de Eucharistie van 2008 wijzen de bisschoppen van de Nederlandse Kerkprovincie op het verkondigend en lofprijzend karakter van religieuze concerten, waarbij het ook passend is om momenten van gebed in te voegen.²⁷

Oosters-katholieke kerken

Een vraag is, of het kerkgebouw voor liturgische vieringen van andere christelijke gemeenschappen ter beschikking kan worden gesteld. Daarbij dient een onderscheid gemaakt te worden tussen de oosters-katholieke kerken en andere kerken en kerkelijke gemeenschappen.

Naast de Latijnse ritus, die door de Codex Iuris Canonici van 1983 wordt geregeld, omvat de katholieke kerk nog de oosters-katholieke kerken, die als eigen ritussen van de katholieke kerk worden onderscheiden en ieder hun eigen canoniek recht hebben. Voor alle oosters-katholieke kerken gemeenschappelijk bestaat de Codex van Canones van de Oosterse Kerken (*Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*) van 1990. Deze Codex omvat een kaderwetgeving voor alle oosters-katholieke kerken, op grond waarvan iedere oosters-katholieke kerk overeenkomstig hun eigen karakter het eigen canoniek recht nader uitwerkt.

Welnu, deze Codex bepaalt, dat iedere priester van een oosters-katholieke kerk de Eucharistie kan vieren op een altaar van elk kerkgebouw van een katholieke ritus. Derhalve kan een priester van een oosters-katholieke kerk rekeninghoudend met het eigen canoniek recht de Eucharistie vieren in een kerkgebouw van de Latijnse ritus.²⁸ Een priester van een oosters-katholieke ritus dient derhalve te worden toegestaan om in een katholiek kerkgebouw de Eucharistie te vieren. Of hier nog nadere voorwaarden aan verbonden zijn, is mij niet bekend, evenmin wat betreft mogelijke regelingen ten aanzien van andere liturgische vieringen. Niettemin verdient dit

²⁶ Congregatie voor de Eredienst, "Concerten in kerkgebouwen", *Kerkelijke Documentatie* 16 (1988), 55-60; Beleidssector Liturgie van de Nederlandse Bisschoppenconferentie en Nationale Raad voor Liturgie, *Liturgische Documentatie*, n. V, Oegstgeest, Colomba, 2008, 107-115. Zie ook: A.H. Eijsink, o.c. (noot 12), 52-54.

²⁷ "Brief van de bisschoppen van de Nederlandse kerkprovincie aan de priesters over de viering van het sacrament van de Eucharistie", n. 4, *Kerkelijke Documentatie* 36 (2008), 67.

²⁸ Canones 705 § 1, 707, *CCEO\1990*.

punt de aandacht, omdat steeds meer gelovigen en bedienaren van oosters-katholieke kerken zich in Nederland vestigen. Een regeling dient dan in gezamenlijk overleg van de betrokken bisschoppen te worden vastgesteld.²⁹

Oecumene en oecumenische vieringen

Voor de kerken en kerkelijke gemeenschappen, die niet in volle gemeenschap met de katholieke kerk staan, treft het Oecumenisch Directorium van 1993, dat de oecumenische betrekkingen tussen de katholieke kerk en deze kerken en kerkelijke gemeenschappen regelt, enkele voorzieningen. Het uitgangspunt is, dat katholieke kerkgebouwen in de regel alleen voor de katholieke eredienst worden gebruikt.³⁰ Dit ligt voor de hand, niet alleen omdat de kerkgebouwen met het oog daarop zijn gebouwd en ingericht, maar ook daarvoor zijn ingewijd dan wel ingezegend. Het Oecumenisch Directorium voorziet echter in de mogelijkheid, dat priesters, bedienaren en gemeenten, die niet in volle gemeenschap met de katholieke kerk staan, voor hun religieuze vieringen een katholiek kerkgebouw gebruiken. Voorwaarde is dan wel, dat de betreffende christelijke gemeenschap niet over een eigen gebouw beschikt. Aan deze kerken en kerkelijke gemeenschappen kunnen ook van katholieke zijde de voor de viering noodzakelijke liturgische voorwerpen ter beschikking worden gesteld.³¹

Nu zal het in Nederland niet snel voorkomen, dat een protestantse gemeente niet over een eigen kerkgebouw beschikt. Toch is het niet uitgesloten, dat een christelijke gemeente, bijvoorbeeld vanwege een ingrijpende restauratie van het eigen kerkgebouw, vraagt om tijdelijk van een katholiek kerkgebouw gebruik te maken. Gewoonlijk is dan de voorwaarde, dat het betreffende christelijke kerkgenootschap aan de oecumenische beweging deelneemt, hetgeen uit het lidmaatschap van de Raad van Kerken in Nederland blijkt.

Het Oecumenisch Directorium moedigt het gemeenschappelijk gebed van christenen van verschillende kerken en kerkelijke gemeenschappen aan. Deze vieringen dienen in gemeenschappelijk overleg te worden samengesteld. Naargelang de behoeften omvatten deze vieringen Schriftlezingen, gezang, gebeden en mogelijk ook een aansporing, toespraak of bijbelover-

²⁹ Cnf. *Lumen gentium*, n. 26b; *Christus Dominus*, n. 15a.

³⁰ Pauselijke Raad voor de Bevordering van de Eenheid der Christenen, "Oecumenisch Directorium, Richtlijnen voor de toepassing van de beginselen en normen inzake de oecumenische beweging", nn. 112, 137, *Kerkelijke Documentatie* 21 (1993), 325, 329.

³¹ Oecumenisch Directorium (noot 30), n. 137, *Kerkelijke Documentatie* 21 (1993), 329.

weging. De vieringen dienen in een passende ruimte plaats te vinden, waarvoor het katholieke kerkgebouw in aanmerking kan komen.³²

Interreligieuze dialoog en interreligieuze vieringen

Het Tweede Vaticaans Concilie heeft zich over het Jodendom en de Islam in termen van verbondenheid uitgesproken. Ook over de andere godsdiensten heeft het concilie zich uitgesproken.³³ Daarmee geeft het concilie een aanzet tot de interreligieuze dialoog. Een vraag is dan, of een katholiek kerkgebouw voor religieuze vieringen en bijeenkomsten van niet-christelijke godsdiensten kan worden gebruikt. Dat dit geen puur academische aangelegenheid is, blijkt uit het feit dat in 1993 de Vaste Raad van de Duitse Bisschoppenconferentie enkele aanbevelingen terzake hiervan heeft gedaan.³⁴ Het uitgangspunt van deze aanbevelingen is, dat een kerkgebouw niet voor religieuze vieringen en bijeenkomsten van niet-christelijke godsdiensten wordt gebruikt. Het is aannemelijk, dat hier de regel prevaleert, dat een kerkgebouw voor de katholieke eredienst bestemd is en in de regel alleen daarvoor dient te worden gebruikt. Maar daarnaast spelen ook andere motieven een rol spelen, zoals het voorkomen van ergernis onder de christengelovigen en het voorkomen van indifferentisme.³⁵ Tenslotte dient te worden opgemerkt, dat kerkgebouwen qua bouw en inrichting doorgaans niet voor het houden van deze vieringen geschikt zijn.

Wat het interreligieus gebruik van godsdienstige ruimtes aangaat, geldt nog het volgende. Iedere godsdienst en religie beschikt over eigen ruimtes die voor de religieuze en godsdienstige vieringen en bijeenkomsten bestemd zijn. Deze ruimtes zijn met het oog daarop gebouwd en ingericht. Het zijn geen neutrale ruimtes, maar ruimtes die aan de eigen godsdienstige en religieuze overtuigingen beantwoorden en deze tot uitdrukking brengen. Het gebruik van deze ruimtes door andere godsdiensten en religies leidt mogelijk niet alleen tot indifferentisme, maar ook tot verlies en veronachtzaming van het eigene van iedere godsdienst en religie. Het gebruik van de eigen ruimtes door andere godsdiensten en religies beantwoordt dan

³² Oecumenisch Directorium (noot 30), nn. 108-115, *Kerkelijke Documentatie* 21 (1993), 324-326.

Voor het houden van deze vieringen is de toestemming van het daartoe bevoegd kerkelijk gezag vereist.

³³ *Lumen Gentium*, n. 16; *Nostra aetate*, nn. 1-5.

³⁴ Ständiger Rat der Deutschen Bischofskonferenz, *Empfehlungen für die Vermietung von kirchlichen Räumen an Angehörige nichtchristlicher Religionen*, 13 August 1993.

³⁵ Ergernis (*scandalum*) heeft een handeling op het oog, die tot de teloorgang van de godsdienstige overtuiging van een christengelovige leidt of kan leiden. Ergernis kan een sociaal karakter hebben. R. Naz, "Scandale", *Dictionnaire de Droit Canonique*, Tome VII, 1965, 877-878. Indifferentisme heeft de onverschilligheid aangaande geloofsovertuigingen op het oog. R. Siebenrock, "Indifferentismus", *Lexicon für Theologie und Kirche*, Band 5, 1996³, 468.

niet aan het eigene van iedere godsdienst en religie en is daarmee geen teken van wederzijds respect.

Hier en daar worden vieringen met een interreligieus karakter gehouden. Wat is hiervoor de geëigende plaats? Mijns inziens komt een kerkgebouw hiervoor niet in aanmerking, omdat het voor de katholieke eredienst bestemd is. Hier geldt hetzelfde, hetgeen aangaande de interreligieuze dialoog is opgemerkt.

4. Wat verboden is

Wat mag niet in een kerkgebouw? Ook ten aanzien hiervan geeft het kerkelijk wetboek geen opsomming. Heel algemeen wordt geformuleerd, dat verboden is, hetgeen met de heiligheid van de plaats onverenigbaar is en hetgeen niet strookt met de heiligheid van de plaats en de eerbied aan het huis van God.³⁶ Hiermee wordt een louter profaan, wereldlijk gebruik van het kerkgebouw bedoeld. Dat is niet toegestaan, omdat het kerkgebouw de mens niet op het wereldlijke (*das Diesseit*), maar op het goddelijke (*das Jenseit*) richt en de kerkruimte dienovereenkomstig dient te worden gebruikt. Het oude kerkelijk wetboek verbood handel en weekmarkten, ook al hebben ze een vroom doel.³⁷ Hieruit kan worden afgeleid, dat het om de handelingen zelf gaat, los van het doel ervan. In de canonieke rechtsliteratuur wordt een aantal activiteiten opgesomd.³⁸

Handel

In een kerkgebouw mag geen handel worden gevoerd.³⁹ Er is in kerkgebouwen derhalve geen plaats voor markten en fancy fairs, ook al hebben ze een vroom doel. Een uitzondering vormt het tonen, verkopen en verspreiden van kerkelijk goedgekeurde boeken en geschriften over het christelijk geloof.⁴⁰

Vergaderingen

Het kerkgebouw is niet de geëigende plaats om discussies te voeren. Derhalve zijn vergaderingen en bijeenkomsten van verenigingen en groeperingen in kerkgebouwen verboden. Dit geldt niet alleen voor verenigingen en groeperingen, die louter profane doelen nastreven, maar naar aannemelijk is ook voor verenigingen en groeperingen met een uitgesproken christelij-

³⁶ Canones 1210, 562, CIC\1983.

³⁷ Canon 1178, CIC\1917.

³⁸ A.H. Eijssink, *o.c.* (noot 12), 52; C. Van de Wiel, *o.c.* (noot 13), 160-161, 180-181.

³⁹ Mt 21, 12; Mc 11, 15-17; Lk 19, 45-48; Joh 2, 13-17 (Tempelreiniging).

⁴⁰ Canon 827 § 4, CIC\1983.

ke of katholieke signatuur. Hetzelfde geldt voor symposia en academische zittingen, ook al gaan ze over christelijke en katholieke aangelegenheden.

Vakbonden, politieke partijen en burgerlijke overheid

Vakbonden, politieke partijen en de burgerlijke overheid zetten zich voor het werelds welzijn van de mensen in. Hun activiteiten zijn op wereldse aangelegenheden betrokken. Het kerkgebouw is daarom niet de geschikte plaats voor bijeenkomsten van vakbonden, politieke partijen en instanties van de burgerlijke overheid, zoals burgerlijke rechtbanken. Het kerkgebouw kan evenmin voor louter burgerlijke huwelijksluitingen beschikbaar worden gesteld. Het louter burgerlijk huwelijk heeft immers alleen het wereldlijk karakter (*das Diesseitig*) van het huwelijk op het oog en niet het godsdienstige en religieuze karakter ervan, dat op het christelijk geloof berust en daarmee evenals het kerkgebouw naar het goddelijke verwijst (*das Jenseitig*). De ongeschiktheid van kerkgebouwen voor louter burgerlijke activiteiten wordt nog eens bekrachtigd, doordat de katholieke sociale leer de nationale staat en de kerk als autonoom en onafhankelijk van elkaar beschouwt en in die zin de scheiding van kerk en staat voorstaat.⁴¹

Ontspanning en amusement

Ook activiteiten tot loutere ontspanning en voor amusement zijn in kerkgebouwen verboden. Het vertonen van films, ook christelijke, in kerkgebouwen is zelfs ten strengste verboden.⁴² Dit verbod geldt ook voor theatervoorstellingen, profane concerten en feesten. Een vraag is echter, of een kerkgebouw kan worden gebruikt voor christelijke voorstellingen, zoals mysteriespelen. Hiervoor kunnen mijns inziens dezelfde richtlijnen worden gehanteerd, die voor de religieuze concerten gelden (*ut supra*).

Evenmin mogen dieren tot een kerkgebouw worden toegelaten.

Hoe dan ook per geval dient te worden beoordeeld, of een activiteit al dan niet is toegestaan en het sacrale karakter van het kerkgebouw al dan niet aantast. Daarbij dient ook rekening gehouden te worden met de omstandigheden van tijd en plaats.

5. De schending van een kerkgebouw

Het sacrale karakter van een kerkgebouw kan worden geschonden. Daarvan is sprake, wanneer in een kerkruimte ernstig kwetsende handelingen hebben plaatsgevonden, die strijdig zijn met het sacrale karakter van de

⁴¹ *Gaudium et spes*, nn. 42b, 76bc.

⁴² A.H. Eijssink, *o.c.* (noot 12), 52, voetnoot 56.

ruimte. Schending effectueert de ontheiliging (*profanatie*) van een kerkgebouw. Het is dan niet meer geoorloofd om in het kerkgebouw de Eucharistie, de overige sacramenten en andere liturgische diensten te vieren. De gene die deze handeling opzettelijk en schuldig stelt, begaat een kerkelijk delict. De handeling moet tot ergernis bij de gelovigen leiden, hetgeen betekent, dat die bij de gelovigen bekend moet zijn. Zij dienen óf getuigen te zijn geweest van de handeling óf ervan te hebben gehoord. In de huidige regeling ligt het accent meer op de geloofsgemeenschap die door de ontheiligende handeling wordt gekwetst, dan op het kerkruimte die geschonden wordt.⁴³ De bisschop dient vast te stellen of er van schending sprake is, waarbij zijn oordeel vooral dient te berusten op de publieke ergernis, waartoe de schending geleid heeft.⁴⁴

Het oude kerkelijk wetboek van 1917 geeft een limitatieve opsomming van ernstig kwetsende handelingen en noemt:

- moord en doodslag;
- onrechtmatig en zwaar bloedvergieten;
- goddeloos en verderfelijk gebruik;
- de begrafenis van een ongelovige of een geëxcommuniceerde op een katholieke begraafplaats.⁴⁵

Het Caeremoniale Episcoporum van 1984 noemt:

- ernstige ontoring van de sacramenten, in het bijzonder van de eucharistische gedaanten, die met minachting voor de kerk zijn gesteld;
- ernstige kwetsing van de menselijke waardigheid en de menselijke samenleving.⁴⁶

Het kerkelijk gezag dient te beoordelen of van ontheiligende schending van een kerkgebouw sprake is, en dient zich daarbij niet zozeer door de regeling van het kerkelijk wetboek van 1917 te laten leiden maar hetgeen het Caeremoniale Episcoporum hieromtrent bepaalt.⁴⁷

Door schending gaat de inwijding of inzegening van het kerkgebouw niet verloren. Maar de schending dient door een boeteritus te worden weggenomen. De boeteritus wordt door de bisschop geleid. Deze viering omvat de zegening van water, de besprenkeling met wijwater van de in het ge-

⁴³ Canones 1211, 1376, *CIC\1983*. M.S. Foster, "The Violation of a Church (Canon 1211)", *The Jurist* 49 (1989), 693-703; A.H. Eijsink, *o.c.* (noot 12), 60-61; Reinhardt, in *Münsterischer Kommentar zum CIC*, canon 1211, nn. 2-3; Lüdicke, in: *id.*, canon 1376, n. 2

⁴⁴ Canon 1211 noemt de plaatselijk ordinaris als het bevoegd gezag, waarmee naast de paus en de bisschop (en de leiders van andere particuliere kerken dan het bisdom) ook de vicarissen worden bedoeld. Zie canon 134 § 1, *CIC\1983*.

⁴⁵ Canon 1172, *CIC\1917*.

⁴⁶ *Congregatio pro Cultu Divino, Caeremoniale Episcoporum*, n. 1070, Vaticaan, TPV, 1984, 247. J.M. Huels, *o.c.* (noot 8), 1427-1428.

⁴⁷ Het Codex-commentaar van Aymans-Mörsdorf refereert in deze aan de regeling van de Codex van 1917, zie: Aymans-Mörsdorf, *o.c.* (noot 8), 571.

bouw verzamelde geloofsgemeenschap en van het kerkgebouw zelf en gebed. Bij voorkeur wordt direct daarop aansluitend de Eucharistie gevierd.⁴⁸

6. De onttrekking aan de eredienst en herbestemming van een kerkgebouw

De bisschop kan besluiten om een kerkgebouw aan de eredienst te onttrekken en terug te brengen tot een profaan niet-onwaardig gebruik.⁴⁹ In dat geval verliest het kerkgebouw zijn inwijding dan wel inzegening en daarmee zijn sacraal karakter (*exsacratie*). In tegenstelling tot de ingebruikname van een kerkgebouw vindt de onttrekking van een kerkgebouw aan de eredienst niet op grond van een liturgische ritus plaats. Het besluit van de bisschop effectueert het beoogde gevolg. Het kerkelijk wetboek onderscheidt twee redenen om een kerkgebouw aan de eredienst te onttrekken: vanwege de verwoesting ervan en omwille van pastorale redenen.⁵⁰

Vernietiging

Door verwoesting of ineenstorting kan een kerkgebouw feitelijk niet meer voor de liturgische eredienst worden gebruikt. Het kerkgebouw is dan geen kerkgebouw meer en verliest daarmee zijn sacraal karakter. De regeling berust op het scholastieke beginsel, dat met de vorm ook de inhoud verdwijnt. Anders geformuleerd: wanneer het dak is verwoest en de muren van het kerkgebouw niet meer overeind staan, dan is er geen kerkgebouw meer maar een ruïne. Eerst dient dan alles in het werk te worden gesteld, om het gebouw te herstellen. Wanneer dat niet lukt, dient de bisschop het kerkgebouw aan de eredienst te onttrekken en terug te brengen tot een niet-onwaardig profaan gebruik. Het gaat dan met name om de herbestemming van de plaats en het hergebruik van de materialen. Op de plaats waar het

⁴⁸ Caeremoniale Episcoporum (noot 44), nn. 1075-1092, 247-251.

⁴⁹ De bepaling spreekt over *usus profanus non sordidus*, dat met *profaan niet onwaardig gebruik* wordt vertaald, maar eigenlijk *profaan niet onrein gebruik* betekent. Het begrip *indignus* (onwaardig / niet waardig) gebruikt de canon niet.

⁵⁰ Canon 1210, *CIC\1983*.

Exsacratie van een gewijde plaats kan ook door feitelijk blijvend profaan gebruik plaatsvinden (c. 1212, *CIC\1983*). Onduidelijk is of deze feitelijke exsacratie ook voor kerkgebouwen geldt, omdat voor kerkgebouwen een aparte regeling bestaat. De vraag is dan, of de bijzondere regeling van canon 1222, *CIC\1983* voor kerkgebouwen de algemene regeling van canon 1211, *CIC\1983* voor gewijde plaatsen geheel of gedeeltelijk derogeeert. Maar wanneer een kerkgebouw feitelijk een blijvende profane bestemming heeft (zoals bij een bezetting of inbeslagname) kan de bisschop dit in een decreet bevestigen.

Zie: C. Van de Wiel, *o.c.* (noot 13), 162-163; Reinhardt, in: *Münsterischer Kommentar zum CIC*, canon 1212, n. 4, canon 1222, n. 1.

kerkgebouw heeft gestaan, dient een kruis te worden opgericht, dat aan het kerkgebouw herinnert.⁵¹

Pastorale redenen

Om zwaarwegende pastorale redenen kan de bisschop besluiten een kerkgebouw aan de eredienst te onttrekken en het voor een niet-onwaardig profaan gebruik te herbestemmen. Het teruglopend aantal kerkbezoekers, het aanhoudend gebrek aan bedienaren en teruglopende financiële middelen kunnen de bisschop noodzaken om een kerkgebouw te sluiten en af te stoten.⁵² Het gaat dan om een odieus (dat wil zeggen een weerzin wekkend) besluit, dat de bisschop met tegenzin neemt en dat de gelovigen met moeite aanvaardden.

Deze bepaling is nieuw.⁵³ Wat de herbestemming betreft, geldt hetzelfde als bij een verwoest kerkgebouw: het gebouw dient tot een niet-onwaardig profaan gebruik te worden teruggebracht.⁵⁴ Maar de situatie is evident anders. In geval van onttrekking van het gebouw aan de eredienst om pastorale redenen blijft de vorm van het gebouw bestaan en wordt alleen de kerkelijke bestemming ervan eraan ontnomen. Bij de herbestemming dient rekening gehouden te worden met de mogelijkheden die het gebouw biedt. De architectuur van het gebouw is dan mede bepalend. Het maakt verschil of het om een monumentaal of niet-monumentaal gebouw gaat met een eigentijdse of historische ((neo)romaanse of (neo)gotische) architectuur. Daarbij speelt ook de vraag, of het gebouw bij voorkeur een publieke bestemming dient te krijgen dan wel dat het gebouw voor privaat gebruik kan worden herbestemd.⁵⁵ Heel algemeen kan worden gesteld, dat bij de herbestemming van het gebouw rekening gehouden dient te worden met de culturele situatie en de plaatselijke omstandigheden.⁵⁶ Er zal naar een oplossing dienen te worden gezocht, waarbij het gebouw en het gebruik ervan aan elkaar beantwoorden.

⁵¹ Concilie van Trente, 21^e Zitting, Hervormingsdecreet, canon 7, *COD*, 730,35-731,14; Canon 1187, *CIC\1917*; F.M. Cappello, *Summa Iuris Canonici*, Volumen II, Roma, PUG, 1962, 457-458.

⁵² Over de pastorale redenen, zie: N. Schöch, "Umnutzung von Kirchen - Kirchenrechtliche Überlegungen zu einem aktuellen Problem", *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 173 (2004), 49-55; over de procedure, zie: N. Schöch, *id.*, 71-88; J.H. Provost, "Some Canonical Considerations on closing Parishes", *The Jurist* 53 (1993), 366-370.

⁵³ *Communicationes*, 35 (2003), 74-75; 12 (1980), 338-339.

⁵⁴ J. Manzanares, "In schema De locis et temporalibus sacris deque cultu divino animadversiones et vota", *Periodica* 68 (1979), 154.

⁵⁵ *Communicationes*, 15 (1983), 248-249.

⁵⁶ J.M. Huels, *o.c.* (noot 8), 1432.

Herbestemming

In 2003 heeft het Secretariaat van de Duitse Bisschoppenconferentie een nota uitgebracht over de herbestemming van kerkgebouwen.⁵⁷ In 2006 formuleerde de Zwitserse Bisschoppenconferentie een aantal aanbevelingen terzake hiervan.⁵⁸ De Nederlandse Bisschoppenconferentie publiceerde in 2008 in het jaar van het religieus erfgoed een beleidsnotitie hieromtrent.⁵⁹ Op deze beleidsnotitie wordt hier nader ingegaan.

Het uitgangspunt is, dat het kerkgebouw van het christelijk geloof getuigt en dat allereerst onderzocht dient te worden of een kerkgebouw voor de katholieke eredienst behouden kan worden. De omkeerbare herinrichting van een kerkgebouw, waardoor een kleinere kerkruiimte ontstaat, geniet de voorkeur. De door de herinrichting ontstane nieuwe ruimtes kunnen dan voor andere passende, zowel kerkelijke als sociale, doeleinden worden gebruikt. De kerkruiimte wordt dan verkleind en het kerkgebouw wordt voor de eredienst behouden. Een andere mogelijkheid is om aan het kerkgebouw een bredere bestemming te geven, die met de liturgische bestemming ervan in overeenstemt. In beide situaties blijft het kerkgebouw voor de katholieke eredienst behouden.

Wanneer het kerkgebouw door herinrichting of verbreding van de functie ervan niet voor de katholieke eredienst behouden kan worden, dient het aan de eredienst te worden onttrokken. De voorkeur gaat dan uit naar het beschikbaar stellen van het (strikt genomen voormalige) kerkgebouw aan een andere christelijke geloofsgemeenschap. Op deze wijze blijft het gebouw voor het vieren van de christelijke eredienst behouden en blijft het van het christelijk geloof getuigen. Voorwaarde is wel, dat de betreffende christelijke gemeenschap deel uitmaakt van de landelijke Raad van Kerken en dus deelneemt aan de oecumenische beweging. Voor andere christelijke geloofsgemeenschappen wordt dit per geval bekeken, waarbij het aannemelijk is, dat de overname van een kerkgebouw door een oosters-katholieke kerk geen probleem is.⁶⁰ Het kerkgebouw wordt dus niet ter beschikking gesteld aan niet-christelijke godsdiensten of levensovertuigingen.

⁵⁷ *Umnutzung von Kirchen, Beurteilungskriterien und Entscheidungshilfen*, Arbeitshilfen n. 175, Bonn, Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, 2003.

⁵⁸ Schweizer Bischofskonferenz, *Empfehlungen für die Umnutzung von Kirchen und von kirchlichen Zentren*, Freiburg, 2006.

⁵⁹ Nederlandse Bisschoppenconferentie, "Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie", *RKKerk.nl* 6 (2008), 540-543. Voor de tekst zie ook: *Het kerkgebouw als religieus erfgoed*, O. Boelens, T. Meijers (ed.), Theologische Perspectieven 2, Bergambacht, 2VM, 2009, 153-158. Zie ook N. Schöch, *o.c.* (noot 52), 55-67.

⁶⁰ Onduidelijk is, of in dit geval het kerkgebouw aan de eredienst dient te worden onttrokken of dat het kerkgebouw zijn sacrale karakter dan kan behouden.

Als het niet mogelijk is om het kerkgebouw aan een christelijke geloofsgemeenschap over te dragen en het gebouw niet kan worden gesloopt, kan het gebouw een andere passende en waardige functie krijgen. De voorkeur gaat dan uit naar een sociale herbestemming (als bibliotheek, brede schoolvoorziening, gezondheidscentrum, hospice, opvanghuis). In beperktere mate kan het gebouw een culturele herbestemming (als museum, expositie, concerten, koorrepetities) krijgen. Een sociale herbestemming beantwoordt aan het diaconaal-caritatieve karakter van de kerk en een culturele herbestemming aan de zorg van de kerk voor het menselijk welzijn. Aldus blijven de gebouwen in zekere zin van het christelijk geloof getuigen.

Als dat het niet lukt om voor het voormalige kerkgebouw een passende en waardige functie geven, dan gaat, aldus de beleidsnotitie, de voorkeur uit naar afbraak van het gebouw. Tot zover de beleidsnotitie.

Het moge duidelijk zijn, dat de architectuur van het gebouw bij de herbestemming ervan niet doorslaggevend is. De mogelijkheden tot herbestemming worden bepaald door het voormalige sacrale karakter van het kerkgebouw, waarbij hetgeen dienstig is aan christelijk geloof en hetgeen in een kerkgebouw verboden is, mede zo niet een bepalende rol speelt. Kortom, het sacrale karakter van het kerkgebouw, dat het gebruik ervan regeert, is ook voor de herbestemming van het voormalige kerkgebouw bepalend.

Verder is het opmerkelijk, dat de bisschoppenconferentie de afbraak van het gebouw als mogelijkheid overweegt. De bepaling van het kerkelijk wetboek, die de kerksluiting regelt, noemt deze optie niet, maar sluit dit evenmin uit.⁶¹ De bisschoppenconferentie wenst het gebouw als getuige van het christelijk geloof zoveel mogelijk te handhaven en daarmee het voormalige sacrale karakter van het gebouw. Deze stellen grenzen aan de mogelijkheden tot een profane niet-onwaardige herbestemming ervan, die de bepaling van het kerkelijk wetboek als criterium noemt. Daarbij weegt in de optiek van de Nederlandse Bisschoppenconferentie de niet-onwaardige herbestemming als begrenzing zwaarder dan het profane karakter van de herbestemming door de sloop van het gebouw als een optie aan te merken.

⁶¹ Canon 1222 § 2, *CIC/1983*. Anders Schöch, die op grond van deze bepaling de afbraak van een kerkgebouw als laatste mogelijkheid beschouwt. Zie: N. Schöch, *o.c.* (noot 52), 66-67.

Afscheidsliturgie

Het onttrekken van een kerkgebouw aan de eredienst en tot een profaan niet-onwaardig gebruik terugbrengen, gebeurt door een beslissing van de bisschop. Een liturgische viering is daarvoor niet noodzakelijk. Toch is een kerksluiting een voor de gelovigen ingrijpende gebeurtenis. Het is daarom raadzaam om bij gelegenheid daarvan een liturgische viering te houden, waarbij ook het Allerheiligste, de aanwezige relieken en andere devotionalia uit het kerkgebouw worden verwijderd.⁶²

7. Slot

Het katholieke kerkgebouw is een sacrale ruimte, dat als huis van God vooral voor de publieke eredienst bestemd is. Daarnaast zijn activiteiten toegelaten, die dienstig zijn aan het christelijk geloof en is verboden, hetgeen met het sacrale karakter van het kerkgebouw niet strookt. Wanneer een kerkgebouw wordt gesloten, dan dient het een nieuwe profane niet-onwaardige bestemming te krijgen. Deze bepaling is nieuw in het kerkelijk wetboek. Het criterium profaan niet-onwaardig gebruik, dat alleen voor verwoeste kerkgebouwen gold, is nu ook op gesloten kerkgebouwen van toepassing. In Nederland heeft de katholieke kerk reeds geruime tijd ervaring opgedaan met het sluiten van kerkgebouwen. De nieuwe bestemming van voormalige kerkgebouwen leidt bij gelovige en andere mensen tot regelmatig verwarring en verbazing.⁶³ In 2008 in het jaar van het religieus erfgoed publiceerde de Nederlandse Bisschoppenconferentie een beleidsnotitie over de herinrichting en de herbesteding van kerkgebouwen. Daaruit blijkt, dat niet zozeer de architectuur van het gebouw maar het (voormalige) sacrale karakter van het (voormalige) kerkgebouw voor de mogelijkheden tot herbesteding ervan bepalend is. Er worden beperkende grenzen aan de herbesteding gesteld, waardoor de vorm en de functie van het gebouw zo dicht mogelijk bij elkaar blijven en daarmee het kerkgebouw als getuige van het christelijk geloof. Om dit te bereiken is ook de afbraak van het gebouw, die het kerkelijk recht niet expliciet noemt, een optie. Aldus wordt gerealiseerd, dat de vormgeving en de bestemming van het gebouw aan elkaar beantwoorden en voorkomen, dat een voormalig kerkgebouw tot een curieuze contradictie devalueert.

⁶² Zie: *Umnutzung von Kirchen*, o.c. (noot 52), 26-29. De afscheidsliturgie is louter begeleidend en effectueert niet de onttrekking van het kerkgebouw aan de eredienst. De onttrekking van een kerkgebouw aan de eredienst vindt op grond van een bisschoppelijk besluit daartoe plaats.

⁶³ J.M. Punt, "Religieus erfgoed als gemeenschappelijke verantwoordelijkheid", in: *Het kerkgebouw als religieus erfgoed*, O. Boelens, T. Meijers (ed.), Theologische Perspectieven 2, Bergambacht, 2VM, 2009, 136.